

УДК 811.112.2'27-13

Малая О. Ю.

НЕВВІЧЛИВІСТЬ, ГРУБІСТЬ ТА "РОБОТА З ОБЛИЧЧЯМ" ЯК ОБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРШОГО ТА ДРУГОГО ПОРЯДКУ

У статті представлено критичний огляд різних підходів до дослідження неввічливості, грубості та "роботи з обличчям" як стратегій у комунікації. Простежуються методологічні проблеми у студіях першого та другого порядку, аналізі інтенцій мовця та слухача, виділенні об'єкту дослідження. Розглядається послідовність методик, що дозволяють виявити характерні особливості втілення комунікативної стратегії неввічливості у тому чи іншому дискурсі.

Ключові слова: грубість, інтенція, неввічливість, "робота з обличчям", стратегія.

Малая О.Ю. Невежливость, грубость и "работа с лицом" как объекты исследований первого и второго порядка. В статье представлен критический обзор разных подходов к исследованию невежливости, грубости и "работы с лицом" как стратегий в коммуникации. Прослеживаются методологические проблемы в исследованиях первого и второго порядка, анализе интенций говорящего и слушающего, выделении объекта исследований. Рассматривается последовательность методик, позволяющих выявить характерные особенности воплощения коммуникативной стратегии невежливости в том или ином дискурсе.

Ключевые слова: грубость, интенция, невежливость, "работа с лицом", стратегия.

Malaya O.Y. Impoliteness, rudeness and face-work as research objects in first-order and second-order approaches. The paper presents a critical review of different approaches to the analysis of impoliteness, rudeness and face-work seen as strategies in communication. It considers methodological problem issues in first-order and second-order theories, the problem of speaker's and hearer's intentions identification, the problem of definition of research objects. The paper analyzes procedure sequence needed to define characteristics of communicative strategy realization in a certain type of discourse.

Key words: rudeness, intention, impoliteness, "face-work", strategy.

Якщо до останнього часу увагу вчених неодноразово привертало таке явище, як ввічливість (так, станом на 1999 рік існувало понад тисячу робіт, присвячених цьому феномену [10]), то протилежне йому за сутністю явище, неввічливість, лише нещодавно потрапило у фокус дослідницького інтересу [15], проте вже встигло стати у лінгвістів предметом суперечок.

Актуальність проведеного аналізу обумовлена зростанням соціокультурної ролі неввічливості у сучасному житті, недостатньою вивченістю особливостей реалізації стратегій неввічливості, особливо порівняно зі стратегіями ввічливості, та наріжною необхідністю формулювання чітких методологічних настанов у проведенні досліджень таких різновидів "роботи з обличчям", як неввічливість та грубість.

Об'єктом аналізу у статті є лінгвістичні підходи до дослідження неввічливості у різних її підтипах, а предметом – проблематизація відповідних підходів

у їх використанні для дослідження мовленнєвої реалізації стратегій неввічливості у дискурсі.

Мета цієї статті – представити широкий погляд на різні підходи до дослідження впливу на "обличчя" у комунікації та структуровану мапу сучасного поля досліджень неввічливості у різних її розуміннях.

Матеріалом дослідження є роботи лінгвістів, що аналізують неввічливість, спираючись на теорію "обличчя" та теорію ввічливості.

У розумінні явища неввічливості можна виділити декілька підходів, проте усі вони тою чи іншою мірою базуються на понятті "обличчя" (*face*), введеному у науковий обіг Е. Гоффманом. Утім, поняття "обличчя" також використовується у декількох значеннях – у розумінні 1) Е. Гоффмана [11], 2) П. Браун та С. Левінсона [4], 3) Г. Спенсер-Оаті [19].

У своєму первинному значенні, сформульованому Е. Гоффманом, обличчя – це уявлення, створене у дії, уявлення, яке підтримується судженнями інших людей: "обличчя можна охарактеризувати як позитивну соціальну цінність, яку людина результативно стверджує для себе завдяки позиції, яку вона з точки зору інших зайняла під час певного моменту спілкування, <...> – образ, який поділяють інші" [11, 5].

Уже у модифікованому вигляді "обличчя" за П. Браун та С. Левінсоном розуміється як прагнення індивіда. Позитивне "обличчя" визначається як "позитивна складова самообразу, тобто "особистості" (визначальною для якої є бажання, щоб цей образ цінували та схвалювали)" [4, 61]. Негативне "обличчя" визначається як прагнення людини "захистити свої межі, право на особисту недоторканність, не відчувати відволікання та реалізувати право на свободу дій та свободу від примусу" [4, 61].

Третій підхід передбачає модель "обличчя", запропоновану Г. Спенсер-Оаті, за якою "обличчя" є мультиаспектним феноменом, проте два основних його аспекти корелюють з описаними П. Браун та С. Левінсоном – це "якісне обличчя" (*quality face*), що базується на потребі індивіда у тому, щоб його сприймали позитивно, та "обличчя соціальної ідентичності" (*social identity face*), що базується на потребі індивіда у тому, щоб його поважали та приймали у його соціальних ролях [19]. Детальніше щодо теорії обличчя як методологічного підґрунтя у дослідженнях неввічливості пор. [1].

Усі роботи, пов'язані з дослідженням неввічливості, поділяються на так звані дослідження першого та другого порядку. Цей розподіл спирається на запропоновану Р. Уоттсом дефініцію ввічливості¹ та ввічливості², де ввічливість¹ – це уявлення щодо ввічливості, що існує у свідомості пересічних людей, чия комунікація стає об'єктом аналізу, а ввічливість² – це теоретичний конструкт, що створюється дослідником [21]. Надалі таке розділення стали використовувати і у дослідженні інших явищ, зокрема, неввічливості.

Фактично, цей розподіл впливає на методологію проведення дослідження. У наукових студіях першого порядку відбувається маятниковий рух наукової думки: вчений висловлює гіпотезу щодо того, що становить об'єкт його дослідження, потім уточнює його, використовуючи емпіричний матеріал, а вже потім остаточно формулює визначення об'єкту дослідження. У зв'язку з

тим, що методи обробки емпіричного матеріалу для встановлення подальшого об'єкту дослідження неоднорідні, у рамках студій першого порядку існують різні підходи залежно від того, наскільки абстрактні уявлення про невічливість аналізуються вченими. Відповідно, дослідники можуть спиратися на 1) оцінку конкретного мовця або слухача відносно того, чи було те чи інше висловлення у комунікації цих конкретних мовця та слухача ввічливим чи ні [5]; 2) оцінку членів певної соціальної групи відносно того, чи є висловлення членів цієї групи ввічливим чи ні [12]; 3) визначення явища невічливості у певній лінгвокультурі.

Методи включають роботу зі словниками (при будь-якому рівні абстракції) та аналіз висловлень стосовно поняття невічливості, зроблених піддослідними *in situ*, у записах природного мовлення [22] або у матеріалах, взятих у інтернет-просторі [16]. Ще радикальнішим у питанні уваги до думки респондентів видається метод Х. Кешман, яка пропонує використовувати не лише записи природного мовлення, але і проводити так звані "нерегламентовані опитування" (*open-ended interview*), тобто опитування, де відповіді на питання формулюються респондентами. Респонденти мають пояснити, яку мовленнєву поведінку вони вважають ввічливою, а яку ні. Відповідно, саме респонденти, а не лінгвіст, оцінюють дискурсивні фрагменти, які входять у корпус дослідження [5, 261].

За будь-якого рівня абстракції при використанні подібної методології виникають питання щодо валідності отриманих результатів. Так, у дослідженні, наприклад, М. Лочер та Р. Уоттса аналізується обговорення норм поведінки на одному інтернет-форумі про харчування. Автори ставлять собі на меті визначити, яку поведінку користувачі цього конкретного форуму вважають невічливою. Виходячи з цього аналізу, вони роблять висновки щодо того, що вважати невічливістю, і на цьому будують свій подальший аналіз по-літичного інтерв'ю. Вони постулюють те, що сприйняття поведінки як ввічливої чи ні базується на індивідуальному концепті і "когнітивних доменах, відносно яких профілюється концепт "ввічливість"" [16, 78], проте концепт, який вони описують (уявлення користувачів форуму), видається ними за концепт у свідомості політичних діячів. Вочевидь, ми маємо справу з логічною хибою похапливого узагальнення. Можна припустити, що за більш ретельного підбирання матеріалу дослідження результат буде більш прийнятним, проте навіть за найвищого рівня абстракції досліджуваної сутності виникають непорозуміння. Доказом цьому слугує плутанина з термінами "грубість" (*rudeness*) та "неввічливість" (*impoliteness*). Так, у дослідженнях Дж. Калпепера невічливість визначається як інтендований акт мовця, а грубість – шкода "обличчю" слухача, нанесена без інтенції мовця [8, 36]. М. Теркурафі використовує ці ж два терміни з кардинально протилежним значенням [20, 70]. Обидва вчених посилаються на відповідний концепт у англійській лінгвокультурі (пор. [20, 62] та [8, 32]). Ця ситуація вказує на те, що подібний підхід до визначення "імені" досліджуваного явища не дає валідний результат: після проведення фактичного одного і того ж аналізу вченими було отримано різні результати.

У дослідженнях другого порядку вчений сам формулює, що він має використовувати у якості об'єкта дослідження, безвідносно до того, як сприймають це явище його піддослідні: "конкретним прикладом теорії другого порядку є теорія Браун і Левінсона, які розглядають "ввічливість" як універсальний концепт та використовують цей термін як технічне позначення для описання роботи зі стосунками, котра виконується для пом'якшення актів, що загрожують "обличчю". Чи сприймає окремих учасників дискурсивної практики певне висловлення як ввічливе, (<у теорії П. Браун та С. Левінсона> – О.М.) вже не має значення" [15, 5-6].

Зазначимо, що хоча різні вчені представляють той чи інший підхід до дослідження неввічливості, ми погоджуємось з Дж. Еленом у тому, що "цей розподіл ефективний лише як аналітичний конструкт, як мета-науковий евристичний засіб" [9, 166]. Підкреслимо, що крім вже традиційних у лінгвістиці термінів "неввічливість", "грубість" та "робота з обличчям" стосовно відповідного поля дослідження використовуються також терміни "робота зі стосунками" (*relational work*) [17] "практика стосунків" (*relational practice*) [14], "підтримка порозуміння" (*rapport management*) [18]. У дослідженнях з такою термінологією вчені центрують свою увагу не на мовці або слухачеві, а на функціонуванні міжособистісної комунікації. Крім того, ці терміни охоплюють не лише сприятливий вплив на стосунки, як у випадку з терміном "ввічливість", або несприятливий вплив на стосунки, як у випадку з терміном "неввічливість", але й дозволяють створити ширше уявлення про вплив тієї чи іншої мовленнєвої стратегії на подальшу комунікацію. Ще однією перевагою використання цих термінів є те, що вони дозволяють уникнути "пасток визначень, розмитості референцій та емоційного тягарю терміна "ввічливість"" [14, 124]. Вважаємо, що незалежно від обраної термінології (кожен із запропонованих термінів має свої переваги та недоліки), незалежно від вибору комунікативних ситуацій, що привертають увагу лінгвістів, незалежно від того, чи йдеться про дослідження першого або другого порядку, у будь-якому разі вченим має формулюватися остаточне, послідовне і чітке уточнення об'єкту його дослідження.

Ще одна методологічна проблема, що постає за дослідження неввічливості та іншої "роботи з обличчям" у дискурсі, – це проблема визначення інтенцій мовця та слухача. Як влучно зазначає Д. Бусфілд, "інтенції не написано на чолі у комунікантів" [7, 52]). Крім того, що інтенції мовця можуть не розпізнаватися слухачем, вони можуть навіть не усвідомлюватися самим мовцем. Таким чином, виникає питання валідності умовиводів вчених щодо інтенцій комунікантів. Представники і першого, і другого підходів погоджуються з тим, що висловлення має характеризуватися певною ознакою, яка дозволила б сприймати його як неввічливе, і ця ознака – нанесення шкоди "обличчю" іншій людині (відразу зазначимо, що це нанесення шкоди не обов'язково має бути реальним). Дискусійним залишається питання про те, хто може оцінити, чи наявна ця ознака. Так, "у підходах першого порядку сприйняття співрозмовниками інтенцій комунікантів, а не самі інтенції визначають, чи є комунікативний акт неввічливим, чи ні" [16, 80]. У будь-якому разі

остаточне оцінювання висловлення робить лінгвіст, але він має на щось спиратися. Як зазначає Дж. Грімшоу "Хоча більшість... вчених погодяться з тим, що те, що відбувається у свідомості людей, не доступно ні для аналітиків, ні для комунікантів (власне, навіть для тих, чия поведінка стає предметом аналізу)... більшість з них... стверджує..., що дослідники можуть вважати відповідні умовиводи та ознаки, які обумовлені найбільш практичними цілями, не менш переконливими, аніж умовиводи учасників комунікації" [13, 281]. Необхідно підкреслити, що аналітик не може безпосередньо оцінювати інтенції комунікантів, його дослідженню підлягає лише висловлення мовця, реакція слухача та комунікативна ситуація. Відповідно, можливі ситуації, за яких такі інтенції та сприйняття наявні у свідомості комунікантів, проте мовець і слухач ніяк не проявляють їх, і ніщо у комунікативній ситуації не вказує на наявність таких інтенцій. Таким чином, дослідник потрапляє у ситуацію тестування "чорної скриньки" [2] – лінгвістів не цікавить внутрішній стан комунікантів, для них важливі лише їх зовнішні реакції.

Найбільш загальне визначення невічливості – це поведінка, що становить загрозу для "обличчя" співрозмовника [15, 3]. При оцінюванні висловлення як невічливого увага дослідника може центруватися на мовці, на слухачі або ж на ситуації загалом.

При першому варіанті аналітиків цікавить питання про те, чи має мовець намір зашкодити "обличчю" слухача. Так, Д. Бусфілд розуміє невічливість як умисне конфліктогенні мовленнєві акти, що загрожують "обличчю", для нього важливий намір саме мовця [3, 132].

При другому варіанті для аналітиків важливе сприйняття слухача, важливо, чи вважає слухач, що його "обличчю" зашкодили. Так, для Дж. Калпепера невічливість – це комунікативна поведінка, що спрямована на пошкодження "обличчя" адресата, або ж поведінка, яка сприймається адресатом саме так [6, 38].

При третьому варіанті аналітику не йдеться про інтенції комунікантів, важливим є лише контекст. Наріжне питання за такого підходу полягає у тому, чи вважає сторонній спостерігач (лінгвіст), що "обличчю" слухача зашкоджено. Представницею такого погляду є М. Теркурафі, яка центрує свою увагу на контексті комунікації [20]. Оцінка того, як висловлювання впливає на стосунки комунікантів, буде залежати від дискурсивної практики: "оцінювати висловлювання необхідно з урахуванням норм конкретної дискурсивної спільноти" [15, 7].

На наш погляд, необхідно брати до уваги усі описані аспекти оцінювання (чи присутній намір мовця, чи відчуває слухач шкоду, і чи була шкода об'єктивно нанесена) і чітко виділяти об'єкт дослідження. Вочевидь, при центрації на різних сторонах оцінювання може йтися про різні види комунікативних ситуацій:

1. Мовець відкрито висловлює свій намір зашкодити "обличчю" слухача, його намір з очевидністю впливає з контексту, слухач реагує на нанесену його "обличчю" шкоду, і з контексту впливає, що слухач у своїй свідомості конструює намір мовця зашкодити "обличчю" слухача. У такій ситуації при-

сутні усі три необхідні для реалізації неввічливості компоненти: намір мовця, сприйняття наміру слухачем, надана з високою вірогідністю оцінка аналітика на основі усіх доступних для аналізу комунікативних факторів.

2. Мовець не висловлює свій намір зашкодити "обличчю" слухача відкрито, проте його намір (усвідомлюваний чи ні) впливає з комунікативної ситуації, слухач реагує на нанесену його "обличчю" шкоду, і з комунікативної ситуації впливає, що слухач у своїй свідомості конструює намір мовця зашкодити "обличчю" слухача.

3. Мовець не висловлює свій намір зашкодити "обличчю" слухача відкрито, його намір не впливає з контексту, проте слухач реагує на нанесену його "обличчю" шкоду, і з контексту впливає, що слухач у своїй свідомості конструює намір мовця зашкодити "обличчю" слухача.

4. Мовець не висловлює свій намір зашкодити "обличчю" слухача відкрито, його намір не впливає з контексту, слухач реагує на нанесену його "обличчю" шкоду, проте з контексту впливає, що слухач у своїй свідомості не конструює намір мовця зашкодити "обличчю" слухача, розуміючи, що шкоду "обличчю" було нанесено випадково.

5. Мовець відкрито висловлює свій намір зашкодити "обличчю" слухача, його намір з очевидністю впливає з контексту, проте слухач не реагує на нанесену його "обличчю" шкоду, і з контексту впливає, що слухач у своїй свідомості не конструює намір мовця зашкодити "обличчю" слухача.

6. Мовець відкрито висловлює свій намір зашкодити "обличчю" слухача, його намір з очевидністю впливає з контексту, проте слухач не реагує на нанесену його "обличчю" шкоду, хоча з контексту впливає, що слухач у своїй свідомості конструює намір мовця зашкодити "обличчю" слухача.

7. Мовець не висловлює свій намір зашкодити "обличчю" слухача відкрито, слухач не реагує на нанесену його "обличчю" шкоду, проте з ситуації впливає, що неввічливість мала місце, бо "обличчю" слухача було зашкоджено.

У кожній з цих ситуацій мова йде про реалізацію неввічливості – вдалу чи невдалу, інтендовану чи неінтендовану, розпізнану чи нерозпізнану. Процедура дослідження включає аналіз висловлення мовця, реакції слухача та факторів комунікативної ситуації. Якщо дослідження проводиться у лінгвістичному руслі, аналітика цікавить у першу чергу мовленнєва реалізація стратегії неввічливості. Так, "жодна лінгвістична поведінка не є ввічливою чи неввічливою сама по собі" [16, 78], і тому "ввічливість не існує у жодній лексичній чи граматичній структурі, коли ці структури знаходяться поза контекстом" [3, 136], проте постійне використання певних лінгвістичних засобів, пов'язане з мовленнєвою реалізацією ввічливості чи неввічливості у певному типі дискурсу, дозволяє встановити зв'язок між цими засобами і реалізацією впливу на "обличчя". Вважаємо, що лінгвістичний пошук має бути спрямований саме на виявлення, класифікацію та пояснення релевантних факторів використання таких засобів.

Таким чином, у результаті у сферу аналізу потрапляють різні ділянки широкого спектру людської комунікації, а методологічні проблеми у студіях першого та другого порядку знімаються за чіткого визначення об'єкту

дослідження і усунення термінологічних непорозумінь. **Перспективи** дослідження вбачаємо у використанні методології досліджень другого порядку в емпіричному аналізі реалізацій стратегій ввічливості і неввічливості в інтернет-дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малая О.Ю. Теорія "обличчя" як методологічне підґрунтя дослідження реалізації стратегій ввічливості та неввічливості у німецькомовному інтернет-дискурсі / О. Ю. Малая // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 973. – С.51-56.
2. Эшби Р. Введение в кибернетику / Р. Эшби. – М: Издательство иностранной литературы, 1959. – 432 с.
3. Bousfield D. Impoliteness in the struggle for power / D. Bousfield // *Impoliteness in language: studies on its interplay with power in theory and practice.* – Berlin: de Gruyter, 2008. – P. 127-153.
4. Brown P. Politeness: Some Universals in Language Use / P. Brown, S. Levinson. – L., NY, etc.: CUP, 1987. – 345 p.
5. Cashman H. "You're screwed either way": An exploration of code-switching, impoliteness and power / H. Cashman // *Impoliteness in language: studies on its interplay with power in theory and practice.* – Berlin: de Gruyter, 2008. – P. 255-279.
6. Culpeper J. Impoliteness and The Weakest Link / J. Culpeper // *Journal of Politeness Research.* – 2005. – №1 (1). – P. 35-72.
7. Culpeper J. Impoliteness revisited: With special reference to dynamic and prosodic aspects / J. Culpeper, D. Bousfield, A. Wichmann // *Journal of Pragmatics.* – 2003. – № 35. – P. 45-79.
8. Culpeper J. Reflections on impoliteness, relational work and power / J. Culpeper // *Impoliteness in language: studies on its interplay with power in theory and practice.* – Berlin: de Gruyter, 2008. – P. 17-44.
9. Eelen G. Politeness and ideology: a critical review / G. Eelen // *Pragmatics.* – 1999. – № 9. – P. 163-173.
10. Fraser B. Whither politeness? / B. Fraser // *Broadening the Horizon of Linguistic Politeness.* – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2006. – P. 65-83.
11. Goffman E. Interaction Ritual / E. Goffman. – NY: Enchor Books, 1967. – 270 p.
12. Graham S. L. A manual for (im)politeness?: The impact of the FAQ in an electronic community of practice / S. L. Graham // *Impoliteness in language: studies on its interplay with power in theory and practice.* – Berlin: de Gruyter, 2008. – P. 281-304.
13. Grimshaw A. D. Research on conflict talk: antecedents, resources, findings, directions / A. D. Grimshaw // *Conflict Talk. Sociolinguistic Investigations of Arguments in Conversations.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P. 281-324.
14. Holmes J. Politeness, humor and gender in the workplace: Negotiating norms and identifying contestation / J. Holmes, S. Schnurr // *Journal of Politeness Research.* – 2005. – №1 (1). – P. 121-149.
15. Locher M. A. Impoliteness and power in language / M. A. Locher, D. Bousfield // *Impoliteness in language: studies on its interplay with power in theory and practice.* – Berlin: de Gruyter, 2008. – P. 1-16.
16. Locher M. A. Relational work and impoliteness: Negotiating norms of linguistic behaviour / M. A. Locher, R. J. Watts // *Impoliteness in language: studies on its interplay with power in theory and practice.* – Berlin: de Gruyter, 2008. – P. 77-99.
17. Locher M. Politeness theory and relational work / M. Locher, R. Watts // *Journal of Politeness Research.* – 2005. – №1 (1). – P. 9-33.
18. Spencer-Oatey H. Rapport management: A framework for analysis / H. Spencer-Oatey // *Culturally Speaking: Managing Rapport through Talk across Cultures.* – London: Continuum, 2000. – P. 11-46.
19. Spencer-Oatey H. Theories of identity and the analysis of face / H. Spencer-Oatey // *Journal of Pragmatics.* – 2007. – № 39(4). – P. 635-786.
20. Terkourafi M. Toward a unified theory of politeness, impoliteness, and rudeness / M. Terkourafi // *Impoliteness in language: studies on its interplay with power in theory and practice.* – Berlin: de Gruyter, 2008. – P. 45-74.

21. Watts R. J. Linguistic politeness and politic verbal behaviour: reconsidering claims for Universality / R. J. Watts // Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1992. – P. 43-69.

22. Watts R. J. Politeness / R. J. Watts. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 318 p.

Стаття надійшла до редакції 8.10.2012 р.